

"HAYOT-O'LIM" TUSHUNCHASINING O'ZBEK TILI FRAZELOGIYASIDA IFODALANISHI

FAZLIDDINOVA FERUZA AVAZ QIZI

Annotatsiya: Ushbu maqolada o'zbek tili frazeologik tizimida "hayot-o'lim" konseptining lisoniy-lingvokulturologik ifodalanishi tahlil qilinadi. Frazeologik birliklar evfemik, somatik, mifologik va aksiologik jihatlardan o'rganiladi. Tahlil asosida hayot va o'lim haqidagi milliy tasavvurlar, xalqning ruhiy-axloqiy dunyoqarashi qanday obrazli vositalar orqali verballashganligi ko'rsatiladi.

Kalit so'zlar: hayot, o'lim, frazema, frazeologizm, evfemizm, somatizm, konsept, lisoniy manzara, semantika, lingvokulturologiya.

Kirish

Frazeologik birliklar tilning eng boy va eng qadimiy qatlamlaridan biri bo'lib, ularda xalqning milliy-madaniy xususiyatlari, diniy-axloqiy qarashlari va borliqqa bo'lgan munosabati o'zining bevosita ifodasini topadi. Inson hayotining ikki fundamental qutbi — hayot va o'lim — frazeologizmlar orqali ko'chma, ramziy va evfemik tarzda ifodalanadi. Bu esa frazeologik tadqiqotni nafaqat tilshunoslik, balki madaniyatshunoslik va falsafa nuqtai nazaridan ham muhim qiladi.

O'zbek tili frazeologiyasida "hayot-o'lim" tushunchalari bilan bog'liq iboralar juda boy va xilma-xil tizimni tashkil etadi. Ular inson tanasi a'zolari (somatizmlar), diniy-falsafiy tushunchalar, marosim leksikasi va tabiat hodisalari bilan bog'liq metaforik modellar orqali ifodalanadi.

Mazkur maqolda o'zbek tili frazeologiyasidagi "hayot" va "o'lim" konseptlariga oid birliklar semantik guruhlariga ajratilgan holda lingvokulturologik tahlil qilinadi. Tadqiqot manbasi sifatida "O'zbek tili frazeologik lug'ati", "O'zbek tili izohli lug'ati" va bir qator ilmiy ishlardan foydalanildi.

1. O'lim konseptining evfemik ifodalanishi

O'zbek xalqida o'lim xabarini to'g'ridan-to'g'ri aytish odatga to'g'ri kelmaydi — bu qo'rquv va hurmatning lisoniy belgisidir. Shuning uchun o'lim konsepti ko'pincha turli evfemik iboralar orqali ifoda etiladi. Bu iboralar o'limni boshqa makonga o'tish, tanadan ruhning ajralishi yoki ilohiy topshiriqning bajarilishi sifatida modellaydi.

Dunyodan (olamdan) o'tmoq / ketmoq iboralari o'zbek frazeologiyasida o'limning eng keng tarqalgan evfemik ifodalaridir. Bu yerda "o'tmoq" va "ketmoq" fe'llari o'lim harakatini geografik ko'chishga qiyoslaydi — inson bir makondan (bu dunyodan) ikkinchi, boqiy makonga o'tadi. Ushbu model islomiy e'tiqodlar bilan chambarchas bog'liq: o'lim — oxirat safarining boshlanishi.

Ko'z yummoq iborasi o'limning jismoniy holati orqali ifodalanishi bo'lib, hayot bilan vidolashishning poetik tasviriga ega. Ko'zning yumulishi — hayot nurining so'nishi. Bu ibora odatda tabiiy, sokin o'lim holatiga nisbatan ishlatiladi.

Joni uzilmoq (joni chiqmoq) iborasi biologik hayotning tugashini ruhning tanadan ajralishi sifatida tasvirlaydi. Bu yerda "jon" — tiriklikning asosi, uni "uzilishi" esa hayotning to'xtashini anglatadi. O'zbek tilida "jon" so'zi juda ko'p frazemalarda hayotning markazi sifatida keladi.

Omonatni topshirmoq iborasi o'zbek frazeologiyasida chuqur diniy-falsafiy ma'noga ega. Hayot — Alloh tomonidan berilgan omonat (vaqtincha topshirilgan boylik); o'lim esa shu omonatni egasiga qaytarish akti. Bu model o'zbek milliy mentalitetida islomiy aqidalar bilan singib ketgan.

Bandalikni bajo keltirmoq iborasida o'lim insonning bu dunyodagi ilohiy vazifasini bajarib bo'lgani va endi qaytish vaqti kelgani sifatida talqin etiladi. "Banda" — Alloh bandasi, "bajo keltirmoq" — bajarmoq, ado etmoq. Demak, inson hayoti — bu dunyodagi vazifa, o'lim — shu vazifaning yakunlanishi.

2. Somatik frazemalar: "Jon" va "Bosh" komponentlari orqali ifodalanish

"Jon" va "bosh" so'zlari o'zbek tili frazeologiyasida hayot va o'lim konseptlarining markaziy tashuvchilari hisoblanadi. Ular yordamida insonning tiriklikdagi holati, o'lim yoqasidagi ahvoli va o'limga munosabati obrazli tarzda ifodalanadi.

Joni halqumiga (burniga) kelmoq iborasi insonning o'lar holatga yetganini yoki hayot azoblarining cho'qqisiga chiqilganini ifodalaydi. "Halqum" va "burun" — nafas olish a'zolari — hayotning jismoniy timsoli. Jon bu a'zolargacha ko'tarilsa — hayot ipining uzilishi yaqin bo'ladi. Bu ibora o'zbek tili frazeologiyasining eng yorqin tasvirlari qatoriga kiradi.

Bir oyog'i to'rda, bir oyog'i go'rda iborasi umrining poyoniga yetgan, o'lim bo'sag'asida turgan kishini tavsiflashda ishlatiladigan eng faol frazeologizmlardan biridir. "To'r" — hayotning so'nggi nafasi, "go'r" — o'lim ramzi. Ikkisi orasida turgan inson hayot va o'lim chegarasida.

Jon olib, jon bermoq iborasi hayot-mamot masalasi hal bo'layotgan jang yoki kurashni tasvirlaydi [9]. Bu ibora ko'pincha o'ta qizg'in jang, og'ir dard bilan kurash yoki hayotiy inqiroz davrlarini ifodalashda qo'llaniladi. Hayot va o'lim bir-biriga qarshi turadi.

Jonini tikmoq iborasi biror oliy g'oya, Vatan yoki haqiqat yo'lida o'limga ham rozi bo'lib harakat qilishni anglatadi. Bu o'zbek lisoniy manzarasida mardlik va

fidoyilikning eng oliy timsoli hisoblanadi. "Tikmoq" — o'yinda pul tikish metaforasi orqali — hayotni xavf ostiga qo'yish.

Jonini jabborga bermoq iborasi nihoyatda og'ir mehnat qilishni yoki o'lim xavfi ostida bo'lsa-da, bor kuchini sarflashni ifodalaydi. "Jabbor" — Allohning 99 ismi ichida "qudratli" ma'nosida keladi. Jon jabborga beriladi — ya'ni hayot Allohga topshiriladi.

3. "Ajal" komponentli frazemalar: O'limning deterministik talqini

"Ajal" leksemasi o'zbek tili frazeologiyasida o'limning muqarrarligi va inson irodasidan tashqarida bo'lgan kuch sifatida ifodalanadi. Ajal — belgilangan muddat, uning kelishi muqarrar va kutilmagandir.

Ajali yetmoq iborasi inson umrining belgilangan poyoniga kelishi, uning qazosining yetishini anglatadi. Bu ibora odatda tabiiy, muddati yetib o'limni ifodalaydi va salbiy hissiy bo'yoq yo'q — bu Allohning belgilagan muddatidir.

Ajalidan besh kun burun o'lmoq iborasi kishining o'z o'lim soati (qazosi) yetmasdan, ehtiyotsizlik yoki xavfli vaziyat oqibatida halok bo'lishini bildiradi]. Bunda "besh kun" — "bir oz oldin" ma'nosida keladi. Bu ibora hayotni asrash lozimligi haqidagi pragmatik ogohlantirishni o'z ichiga oladi.

Ajal to'nini bichmoq iborasi biror kimsani o'ldirishga qat'iy shaylanishni anglatadi. "To'n bichmoq" — kiyim tikish uchun mato kesish — bu yerda metaforik ma'noda: o'limga tayyorgarlik ko'rish. O'zbek tilida kiyim tikiish bilan bog'liq metaforalar keng tarqalgan.

Ajal haydab kelmoq iborasi insonning o'z o'limiga o'zi bilmagan holda, tasodifan borib qolishini anglatadi. "Haydab kelmoq" — majbur qilib, zo'rlab kelmoq ma'nosida. O'lim — bu yerda haydovchi kuch sifatida tasvirlanadi, inson esa uning oldida ojiz.

4. "Dunyo" komponentli frazemalar: Foniya va boqiy dunyo o'rtasi

"Dunyo" tushunchasi o'zbek frazeologiyasida hayotning jismoniy makoni sifatida namoyon bo'ladi. Bu makon bilan bog'liq iboralar yashashning boshlanishi (dunyoga kelmoq) va tugashini (dunyodan o'tmoq) ifodalaydi.

Dunyo yuzini ko'rmoq / Dunyoga kelmoq iboralari inson borlig'ining boshlanishi va tug'ilish aktini anglatuvchi asosiy modellardir. Bu iborada "dunyo" nurli, yorug' olam ma'nosida keladi. Tug'ilish — bu dunyo yuzini ko'rish, hayotga qadim qo'yish.

Dunyodan etak silkimoq iborasi hayotning moddiy lazzatlaridan va boyliklaridan butunlay voz kechish, tarkidunyochilik qilishni anglatadi. "Etak" — kiyim etagi — bu yerda hayotiy bog'lanish ramzi. Etak silkimoq — barcha aloqalarni uzib tashlash.

Dunyodan chiroqchisiz bormoq iborasi insonning o'zidan nasl (farzand) qoldirmasdan vafot etishini anglatuvchi og'riqli ijtimoiy iboradir. Bunda "chiroqchi" — hayotning davomchisi, avlod ramzidir. Chiroqsiz ketmoq — hayotni davom ettiruvchisiz ketmoq, bu esa o'zbek mentalitetida katta musibat hisoblanadi.

5. Motam va o'limning ramziy frazemalari

O'zbek frazeologiyasida o'lim nafaqat harakat (o'tmoq, ketmoq, yummoq), balki marosim va ramzlar orqali ham ifodalanadi. Bu iboralar o'lim madaniyatining lisoniy kodini tashkil etadi.

Cho'bin ot (yog'och ot) iborasi tobutning metaforik ifodasi bo'lib, insonning bu dunyodagi safarini yakunlagani va oxirat yo'lga kirganini anglatadi. "Ot" — safarning vositasi, "cho'bin (yog'och) ot" — tobutdagi "safar". Bu ibora o'zbek madaniyatidagi o'limni safar sifatida idrok etish modelini aks ettiradi.

Qora osh iborasi motam marosimi taomini anglatadi va o'lim voqeasining ijtimoiy belgisi hisoblanadi. "Qora" rang o'zbek madaniyatida motam va qayg'uning lisoniy markeri. Qora osh — marhumning ruhini tinishtirish uchun berilgan sadaqa taomi.

Aza ochmoq iborasi motam marosimini boshlash, yaqin kishining vafotini rasmiy e'lon qilishni anglatadi. "Aza" — arabcha "motam" ma'nosida keladi. Bu ibora o'lim voqeasini ijtimoiy tan olish va jamiyatga bildirish aktini ifodalaydi.

Ikki qo'li ko'ksida ketmoq iborasi orzu-maqsadiga yetolmay, armon bilan vafot etgan kishiga nisbatan ishlatiladi. "Ko'ksi" — yurak sohibi. Qo'llarning ko'ksida bo'lishi — inson biror narsaga yetolmay, qo'lsiz ketganligi ramzi.

6. Hayot konseptining frazemalarda voqelanishi

O'zbek frazeologiyasida "hayot" konsepti ham xilma-xil obrazli vositalar orqali ifodalanadi. Tug'ilish, yoshlik, tiriklik va hayotiy kuch semalari alohida frazeologik modellar orqali beriladi.

O'n gulidan bir guli ochilmagan iborasi yoshlikda, hayotning eng gullagan davrida vafot etgan kishiga nisbatan ishlatiladi. "Gul" — hayotning gullab-yashnashi, "o'n gul" — to'la kamolot. Bu ibora yosh hayotning to'liq ro'yobga chiqmasligidan ifodalangan qayg'unu achinishni aks ettiradi.

Jon kirdi iborasi biror narsaning jonlanishi, qayta tirilishi yoki tetiklashishini anglatadi. Bu yerda "jon" — hayotiy kuchning timsoli. Nimaningdir jonlanishi — hayotga qaytishi, tiklanishi.

Oqi oqqa, qizili qizilga ajralmoq iborasi insonning salomatligi joyida ekanligi, hayotiy quvvatining yuzida aks etishini ifodalaydi. "Oq" va "qizil" — hayotiy ranlar: qizil — qon, sog'lik; oq — yorug'lik va soflik. Bu ibora tiriklikning ko'rinishi sifatida keladi.

Xulosa

O'zbek tili frazeologiyasida "hayot-o'lim" konseptlarining lisoniy ifodalari o'zbek xalqining milliy-madaniy, diniy-axloqiy va falsafiy dunyoqarashini o'zida mujassam etgan serqatlam tizimni tashkil etadi. Frazeologik tahlil quyidagi xulosalarga kelish imkonini beradi.

Birinchidan, o'zbek frazeologiyasida o'lim konsepti to'g'ridan-to'g'ri emas, balki evfemik, ramziy va metaforik vositalar orqali ifodalanadi. Bu xalqning o'limga bo'lgan hurmat va ehtiyotkorona munosabatini ko'rsatadi.

Ikkinchidan, "jon", "bosh", "ko'z" kabi somatizmlar o'zbek frazeologiyasida hayot va o'lim konseptlarining markaziy tashuvchilari hisoblanadi. Inson tanasi a'zolari orqali hayotiy holat, o'lim yaqinligi va ruhiy ahvol obrazli tarzda ifodalanadi.

Uchinchidan, "ajal", "dunyo", "omonat" kabi diniy-falsafiy tushunchalar o'zbek frazeologizmlarining semantik asosini tashkil etadi. Ularda islomiy aqidalar, xalq falsafasi va milliy qadriyatlar uyg'unlashib, hayot va o'limning milliy-lingvokulturologik modeli yaratiladi.

To'rtinchidan, "cho'bin ot", "qora osh", "aza ochmoq" kabi marosim leksikasi bilan bog'liq frazemalar o'zbek madaniyatidagi o'lim marosimi va motam an'alarining lisoniy kodini tashkil etadi.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Usmonova Sh. Lingvokulturologiya. — Toshkent, 2019.
2. O'zbek tili frazeologik lug'ati. — Toshkent: O'qituvchi, 1978.
3. Abuzalova M.K. Kognitiv tilshunoslik. – Buxoro, 2024.
4. Raximova M. Frazeologizmlarning semantik xususiyatlari. — Samarqand, 2015.

5. O'zbek tili izohli lug'ati. 1–5-tomlar. — Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006–2008.
6. Yunusov Q. O'zbek frazeologiyasi. — Toshkent: Fan, 2003
7. Hakimov M. O'zbek kognitiv lingvistikasi. — Toshkent: Mumtoz so'z, 2013. — 230 b.
8. Hasanova F. O'zbek tilida evfemizmlar. — Toshkent, 2016.